

## Ландшафтний заказник загальнодержавного значення «Циківський»

**Ковальчук С. І.**, старший науковий співробітник НПП «Подільські Товтри»,  
заслужений природоохоронець України

Середнє Подністров'я – один з мальовничих і неповторних куточків Подільської височини. Саме тут, у південно-західній частині області й знаходиться диво природи – заказник «Циківський». Лісове урочище «Циківська дача» на Чемеровеччині – своєрідна, оповита легендами старовини частина подільської природи. Вона займає особливе місце серед заказників такого значення не лише в Хмельницькій області, а й в усій Україні. Адже заказник «Циківський» – еталон залісених товтр Сарматського віку. Розмістився півдугою, майже перпендикулярно до Головного рифового кряжу доби Тортонау. Бере початок на лівому березі р. Смотрича поблизу с. Черче двома, розділеними між собою ущелиною, високими й великими товтрами «Садова» (квартал 9, ділянка 9, площа 63 га) і «Деренова» (квартал 10, ділянка 5, площа 19 га). Далі до кінця лісу пасмо тягнеться суцільною вузькою лінією під назвою товтра «Довга» (квартали 9, 11, 13, 14, 15, 16).

У двох місцях – із західного і південного боків – лісовий масив урочища виходить на узбережжя р. Смотрича – притоки Дністра й обривається над прямовисними скелями каньйону, що створює винятково сприятливі умови для біорізноманіття заказника. Вкритий лісом товтровий рельєф урочища сприяв поширенню тут великої кількості представників південноєвропейських, субсередземноморських видів флори, а також багатьох видів рідкісної та зникаючої рослинності інших зон. Формування заказника «Циківський» має свій еволюційний шлях. Вивчення його флористичного різноманіття ботаніком М. Круцкевичем у 70-х роках ХІХ століття стало основою для заповідання винятково мальовничого й дуже цінного як в геологічному, так і ботанічному аспектах кварталу № 20 площею 81 га (Постанова Ради Міністрів УРСР за № 780-р від 14 жовтня 1975 р.). Цим державним документом територія отримала статус «Пам'ятка природи республіканського значення».

Згодом естафету флористичних досліджень Циківської дачі прийняли автор цього нариса та колишній секретар обласного географічного товариства Микола Задорожний наприкінці 70 – початку 80-х рр. ХХ століття. Нелегкою була ця ноша, адже працівники лісового господарства не були в захваті й не сприяли нашій праці. Саме в цей час під пилу були пущені вікові дубові насадження, що нам не вдалося відвернути, і далі проводяться приіскові рубки не без відома «Хмельницькліс». І ця рана шрамом пам'яті про таке безумство з боку працівників лісу й досі ятриться. Але всупереч усяким негараздам на ім'я Хмельницького облвиконкому було підготовлено належне обґрунтування щодо заповідання унікальної території урочища, де так загадково куртинами цвіту манить ранньовесняний ефемер – типовий іллірійський (балканський) вид – шафран Гейфелів (*Crocus haiffelianus*

Herb.). Адже це – одне з двох місць зростання декоративної цибулинної рослини в області, яка на Хмельниччині має східну межу свого ареалу. Наймасовішим є зростання цього виду в межах кварталів 5 (56 га) і 6 (50 га) урочища, які розпорядженням Хмельницького облвиконкому за № 166-р від 15 липня 1977 р. набули статусу заказника місцевого значення загальною площею 106 га.

Проте флористичні дослідження не припинялися, завдяки їм поталанило виявити місцезростання ряду цінних для науки та історії регіону реліктових видів: бруслини карликової (*Euonymus nana* M. Bieb.), лунарії оживаючої (*Lunaria rediviva* L.), листовика сколопендрового (*Asplenium (Phyllitis) scolopendrium* (L.) Newman), аспленія волосовидного (*Asplenium trichomanes* L.), аспленія чорного (*A. adiantum-nigrum* L.), молочаю волинського (*Euphorbia volhynica* Bess. ex Szaf., Kulcz. et Pawl), лілії лісової (*Lilium martagon* L.) та ряду інших видів, особливо зозулинцевих.

Результати досліджень спонукали до додаткового заповідання деяких кварталів Циківської дачі, збільшуючи тим самим заповідну територію на 102,6 га.

Виділені ділянки разом з раніше заповіданими кварталами поєднали в собі ландшафти Криму та Карпат. Нині цей чарівний куточок природи Циківської дачі площею 290 га (квартали 5, 6, 17, 0 повністю і деякі ділянки кварталів 11, 13, 14, 15, 16 загальною площею 24,6 га) Постановою Ради Міністрів УРСР за № 646 від 29 грудня 1981 р. набув статусу ландшафтного заказника загальнодержавного значення «Циківський». Заказник перебуває в підпорядкуванні Циківського лісового розсадника Кам'янець-Подільського держлісгоспу (ДП «Кам'янець-Подільське лісове господарство»).

Таким чином, ландшафтний заказник «Циківський» створено на базі пам'ятки природи республіканського й місцевого значення. Заказник входить до природно-заповідного фонду України та охороняється як національне надбання. Він є складовою світової системи природних територій та об'єктів, що перебувають під особливою охороною, а також входить до природно-заповідних об'єктів національного природного парку «Подільські Товтри».

Основне завдання заказника – збереження ділянки Товтрового кряжу, вкритого дубово-грабовим лісом, де зростає понад двадцять видів рослин, занесених до Червоної книги України, Європейської Червоної книги, Офіційного переліку регіонально рідкісних рослин Хмельницької області.

Заказник «Циківський» є візитною карткою двох адміністративних районів – Кам'янець-Подільського та Чемеровецького. Він впритул прилягає до с. Нігіна, яким закінчується на сході Кам'янець-Подільський район, а села Черче, Залуччя й Цикова започатковують інший – Чемеровецький – район.

Пасмо Товтр починається на лівому березі р. Смотрича поблизу с. Черче двома залісеними високими й великими товтрами – «Садовою» й «Дереновою». А на південь, до кінця лісу, воно тягнеться суцільною вузьенькою смужкою, що має назву товтра «Довга». Це пасмо товтр є відрогом головного кряжу, який простягається поблизу сіл Карачківці–Вербка–Гуменці–Колубаївці.

Заказник «Циківський» – цікавий у багатьох аспектах витвір природи, особливо у фіто-історичному та ботаніко-географічному. Наукова цінність ландшафтного заказника «Циківський» полягає передусім у тому, що він є східною межею поширення таких західно- та середньоевропейських видів, як шафран

Гейфелів, асплений чорний, чемерник червонуватий (*Helleborus purpurascens* Waldst. et Kit.), та північно-західною межею зростання головачки уральської (*Cephalaria uralensis* (Murray) Roem. et Schult.) і волошки східної (*Centaurea orientalis* L.).

Заказник «Циківський є природною коморою, де ще дивом зберігся ряд малопоширених рідкісних, реліктових та ендемічних видів Подільського краю, зокрема:

- пліоценові релікти: клокичка периста, або пірчаста (*Staphylea pinnata* L.), дерен справжній (*Cornus mas* L.), горобина глоговина, або берека (*Sorbus torminalis* L. Crantz.), холодок тонколистий (*Asparagus tenuifolius* Lam.), купина широколиста (*Polygonatum latifolium* Desf.), змієголовник австрійський (*Dracocephalum austriacum* L.);

- міжльодовикові та льодовикові релікти: ременецвітник, або дубова омела (*Loranthus europaeus* Jacq.), лунарія оживаюча (*Lunaria rediviva*), китятки сибірські (*Polygala sibirica* L.), листовик сколопендровий (*Phyllitis scolopendrium* (L.) Newm), рутвиця смердюча (*Thalictrum foetidum* L.), грушанка круглолиста (*Pyrola rotundifolia* L.);

- рідкісні види: півники злаколисті (*Iris graminea* L.) та угорські (*I. hungarica* Waldst. et Kit.), аконіт шерстистовустьй (*Aconitum lasiostomum* Reichenb.), аконіт кущистий (*A. eulophum* Reichenb.), волошка Маршалла (*Centaurea marschalliana* Spreng.), ломиніс цілолистий (*Clematis integrifolia* L.), ясенець білий (*Dictamnus albus* L.)

- волино-подільський ендемік – молочай волинський трапляється лише в одному місці заказника.

Найприємнішою несподіванкою була знахідка в 1981 р. вимираючого виду – бруслини карликової, що є реліктом третинного періоду. Це зникаючий вічнозелений напівкущик, дуже цінний для науки вид, який занесено до списку рідкісних і зникаючих рослин Міжнародного союзу охорони природи та природних ресурсів (МСОП). Популяція виду зростає в кварталі 17. Займає незначну площу (0,25 га), потребує особливої охорони та моніторингу за станом популяцій виду. Це одне з двох місцезростань виду в області [1]. Рoste в складі асоціацій – грабово-дубово-зірочниково-осокової (*Carpineta-Quercetum-Stellarioso-Caricosum* (pilosac) та грабово-дубово-копитнякової (*Carpineto-Quercetum asarosum*).

Деревостан заказника – одноярусний порослевого походження, віком 60–70 років. Його утворюють дуб звичайний (*Quercus robur* L.), граб звичайний (*Carpinus betulus* L.), осика (*Populus tremula* L.), спорадично черешня (*Cerasus avium* (L.) Moench), яблуня лісова (*Malus sylvestris* Mill.), підлісок рідкий. Поодинокі трапляються кущі бруслини бородавчастої (*Euonymus verrucosa* Scop.), свидини кров'яної (*Swida sanguinea* (L.) Opiz), жимолості пухнастої (*Lonicera xylosteum* L.), ліщини звичайної (*Corylus avellana* L.), калини цілолистої (*Viburnum lantana* L.), а також подільська ліана – плющ звичайний (*Hedera helix* L.) і дуже рідко вовчі ягоди звичайні (вовче лико) (*Daphne mezereum* L.)

Досить багатим є травостій заказника: осока волосиста (*Carex pilosa* Scop), яглиця звичайна (*Aegopodium podagraria* L.), підмаренник (маренка) запашний (*Galium odoratum* (L.) Scop.; *Asperula odorata* L.), зірочник ланцетовидний (*Stellaria*

*holostea* L.), рідше трапляються печіночниця звичайна (*Hepatica nobilis* Mill.), рясст ущільнений (*Corydalis solida* (L.) Clairv.), зірочки жовті (*Gagea lutea* (L.) Ker-Gawl.), медунка темна (*Pulmanaria obscura* Dumort.), підсніжник білосніжний (*Galanthus nivalis* L.), веснівка дволиста (*Majanthemum bifolium* (L.), F. W. Schmidt.), лілія лісова, конвалія звичайна (*Convallaria majalis* L.), зеленчук жовтий (*Galcobdolon luteum* Huds.), круціата гола (*Cruciata glabra* (L.) Ehrend), поодинокі – чина весняна (*Lathyrus vernus* (L.) Bernh., молочай мигдалевидний (*Euphorbia amygdaloides* L.).

Серед травостою в заказнику спорадично зростають і види, занесені до Червоної книги України (2009), зокрема з родини зозулинцевих: булатка великоквіткова (*Cephalanthera damasonium* (Mill.) Druce), зозулинні сльози яйцевидні (*Listera ovata* (L.) R. Br), коручка пурпурова (*Epipactis purpurata* Smith.), любка зеленоквіткова (*Platanthera chlorantha* (Cust.) Reichenb).

Заказник – єдине місцезростання рідкісного європейського виду – лунарії оживаючої [2]. Популяція була виявлена під час експедицій (1980–1987 рр.) на залісеному схилі західної експозиції. Росте у складі грабово-дубової (*Carpineto-Querceto*) формації на вапнякових брилах, у тріщинах яких нагромаджується гумус. За повідомленням Т. О. Кузнецової [3], лунарія оживаюча – релікт міжльодовикового періоду. Поряд із цим видом співіснують такі рідкісні реліктові види, як аспленій волосовидний, листовик сколопендровий, шоломниця висока (*Scutellaria altissima* L.) [2].

На вапняковому гребені зростають рідкісні середземноморські види – дерен справжній (*Cornus mas* L.), холодок лікарський (*Asparagus officinalis* L.), жостір проносний (*Rhamnus cathartica* L.), а також квітуча подільська ліана – плющ звичайний.

На пологих вершинах та біля підніжжя Товтрового пасма зростає третинний релікт, південноєвропейський лісовий вид – клокичка периста, або пірчаста, занесена до Червоної книги України. Дуже рідко трапляється в Україні, в основному в західному та правобережному Лісостепу. На Хмельниччині лише п'ять місцезростань виду зареєстровано в природних умовах, один з яких – заказник «Циківський». Завдяки пониклим, білим, як у черемхи, китицям суцвіть та оригінальним своєрідним плодам – пухирчасто-здутим коробочкам, кущі цієї рослини мають неповторні декоративні якості. Ця рослина завжди може бути окрасою садів, скверів.

У деяких місцях схили товтр вкриває густим килимом реліктовий вічнозелений плющ звичайний. Це єдина подільська ліана. На всьому відрізку товтрового пасма немає таких велетенських заростей цієї ліани, як тут, яка до того ж ще й цвіте. Коли в інших лісах тонкі, гнучкі його стебла стеляться по поверхні лісової підстилки чи по камінню, то на товтрі «Довгій» плющ владно запанував над одним зі східних її схилів. Цей повзучий виткий кущ з чіпким повітряним корінням, шкірястими, зверху блискучими, тонко-зеленими п'ятилопатовими листками ніде себе так розкішно не почуває, як у цьому місці. Закріплюючись на стрімких вапнякових скелях, він створив товсті, ніби морський канат, стебла, які свідчать, що його вік досягає 130–135 років.

Відмінною у флористичному складі заказника «Циківський» є вузька смужка каньйону лівого берега р. Смотрича поблизу с. Нігина. До видового складу флори

цієї ділянки (квартал 20) входить значна кількість степової та лісо-степової рослинності. Тут на відкритих лісових галявинах, на вапнякових відслоненнях та скелях зростає царство реліктового кам'янистого степу, сповнене запахами полину: півники угорські, солелюбні (*Iris halophila* Pall.), ковили – пірчаста (*Stipa pennata* L.) і волосиста (*S. capillata* L.), молочай волинський, герань темна (*Geranium phaeum* L.), ясенець білий (*Dictamnus albus* L.). Всі вони занесені до Червоної книги України (2009).

На крутих схилах південної експозиції долини р. Смотрича поширені дубово-грабові ліси, підлісок, травостій яких створюють субсередземноморські види: дерен справжній, калина цілолиста, горобейник пурпурово-голубий (*Litospermum purpureo-coerulcum* L.), лазурник трилопатекий (*Laser trilobum* (L.) Borkn), перлівка ряба (*Melica picta* C. Koch.), холодок тонколистий (*Asparagus tenuifolius* Lam.) та ін.

Загалом флора заказника «Циківський» налічує понад 350 видів, багато з них мають велику пізнавальну та наукову цінність. Саме ця обставина і приваблює дослідників до всебічного вивчення рослинного багатства цього куточка Поділля. Навкруги, наскільки сягає око, – ламані обриви щербатих вершин – горбів, останців, вкритих по схилах кучерявою дібровою, на безлісних місцях – царство духмяного кам'янистого степу, а внизу в кам'яному жолобі в'ється древній сивий Смотрич.

Ландшафту заказника надають своєрідності карстові печери, вхід до яких відкривається з боку скелястих стін оголених Сарматських вапняків, які тягнуться, перериваючись, на багато кілометрів вздовж річки. Одна з найбільших печер вапнякового каньйону Смотрича була місцем схову населення від нападів ворожих орд.

Наявність складного, пересіченого рельєфу й різноманітність рослин зумовили розвиток специфічного тваринного світу заказника.

На горбистих товтрах у 80-х рр. XX століття траплялася нагода побачити завезених сюди благородних оленів. Тут вони влаштовували свої лежанки, біля яких один з них, напевно, старший, наче вартовий, спостерігав за життям урочища. Кілька разів була несподівана зустріч із граціозними козулями європейськими (*Capreolus capreolus* L.), які любили виходити з лісу, щоб поласувати озиминою. Неодноразово можна було натрапити на сліди кабанів диких (*Sus scrofa* L.). У хащах приховує нори лисиця звичайна (*Vulpes vulpes* L.), у дуплах дерев живе куниця лісова (*Martes martes* L.), водиться чимало зайців-русаків (*Lepus europaeus* Pall.). Але диким мисливством практично все винищено. Давно вже в лісі не стало оленів, які були його окрасою. Нині тут можна побачити козулю, диких свиней лише поодинокі.

Особливо багатим у заказнику є пташиний світ скельно-товтровою зооценозу. Це дрізд кам'яний (*Monticola saxatilis*), дрізд чорний (*Turdus merula* L.), серпокрилець чорний (*Apus apus* L.), одуд (*Upupa epops* L.), пугач (*Bubo bubo* L.), дятли звичайний (*Dendrocopos major* L.), малий (*D. minor* L.), середній (*D. medius* L.), сова вухата (*Asio otus* L.), сова сіра (*Strix aluco* L.), щеврик лісовий (*Anthus trivialis* L.), вівчарик-ковалик (*Phylloscopus collybita* Fiellot), вільшанка звичайна (*Erithacus rubecula* L.), мухоловка білошия (*Ficedula albicollis* Temminck.), зяблик (*Fringilla coelebs* L.), вивільга (*Oriolus oriolus* L.), вівсянка звичайна (*Etberiza*

*citrinella* L.), волове очко (кропивник) (*Troglodytes troglodytes* L.), коноплянка (*Acanthis cannabina* L.), зміїд (*Circaetus gallicus* Gmellin), синиця велика (*Parus major* L.), синиця блакитна (*P. caeruleus* L.), сорокопуд терновий (*Lanius collurio* L.), сойка (*Carrulus glandarius* L.), зозуля звичайна (*Cuculus canorus* L.), соловейко звичайний (*Luscinia luscinia* L.), лелека білий (*Ciconia ciconia* L.), куріпка сіра (*Perdix perdix* L.), перепілка (*Columba columba* L.), крик (*Corvus corax* L.), сойка (*Pica pica* L.), шпак звичайний (*Sturnus vulgaris* L.), жайворонок лісовий (*Lutula arborea* L.). В окремі роки можна було побачити чаплю сіру (*Ardea cinerea* L.), колонія якої свого часу оселилась у кварталі 28.

Із хижих птахів іноді трапляються боривітер звичайний (постільга) (*Falco tinnunculus* L.), канюк звичайний (*Buteo buteo* L.), шуліка чорний (*Milvus migrans* Boddaert), яструб малий (*Accipiter nisus* L.), яструб великий (*A. gentilis* L.).

На степових ділянках заказника водиться рідкісна зелена ящірка (*Lacerta viridis* Laurenti). Цей вид плазунів трапляється виключно на Товтровому пасмі. Вони тримаються на схилах, зарослих тереном. А ще з ящірок тут живуть дві її родички – прудка (*L. agilis* L.) і живородна (*L. vivipara* Jacquin). Зрідка натрапиш на вужа звичайного (*Natrix natrix* L.), ще рідше – на гадюку звичайну (*Vepera berus* L.).

У 1961 р. тут вперше виявлено місцезнаходження рідкісного для Хмельниччини представника рукокрилих – підковоноса малого (*Rhinolophus hipposideros* Bechstein). Цікаві палеонтологічні дослідження провів зоолог К. Татарінов [4] на відрізку товтр між селами Нігин–Залуччя. В печерах йому вдалося виявити середньо- та пізньоголоценову фауну. Зібрано велику кількість кісткових фрагментів. На їх основі визначено понад вісімдесят родів і видів хребетних.

Хоч інформація про заказник є далеко не вичерпною, але й вона переконливо свідчить про його унікальність, наукове, природоохоронне, виховне, естетичне та рекреаційне значення.

Нині товтри заказника – єдиний осередок природи регіону, який виконує стратегічну буферну функцію екологічного благополуччя довкілля: захищає навколишні села та місто Кам'янець-Подільський від вітрів і протягів, відіграє важливу гідрологічну та протиерозійну роль, оберігаючи давній Смотрич від замулення та висихання.

Заказник «Циківський» – це не лише банк біорізноманіття та ландшафтний витвір, а й історична довідка минулих традицій жителів навколишніх поселень. Якщо поглянути з висоти товтри «Сокіл», що поблизу села Карачківці, на Циківську дачу, то мимоволі замилуєшся казковістю цієї місцевості, яку плюндруємо так бездумно й безжалісно.

Загальна площа Циківської дачі становить 1663 га, в тому числі 290 га (або 17%) приходить на ландшафтний заказник загальнодержавного значення «Циківський». Більша частина заказника (274 га) вилучена в розпорядження Національного природного парку (НПП) «Подільські Товтри». Зазначена площа охоплює 4 квартали. Решта заповідної території (26 га) залишилась у користуванні держлісгоспу.

Враховуючи багате біологічне та ландшафтне різноманіття, збереження бар'єрних відрогів епохи Сармату, історичне та екологічне значення для регіону, мальовничість, гідрологічну й протиерозійну роль Циківської дачі, вважаємо за

доцільне включити її до заповідного фонду з наданням статусу ландшафтного заказника площею 1389 га з подальшим вилученням на користь національного природного парку.

Природний комплекс Циківського лісу і його заказник – живі лабораторії просто неба, куди не одне покоління має увійти й черпати ще багато незвіданого, загадкового, що таять у собі ці безцінні скарби. У цьому його наукова й пізнавальна міць. І про це має пам'ятати кожний, хто вступає до нього, щоб донести палітру краси до наступних поколінь. Цей комплекс – то пам'ять поколінь, традицій, історії регіону і, зрештою, національна гордість нашої Вітчизни. Тому попри всі негаразди у державі будьмо гідними самих себе!

### Література

1. Ковальчук С. І., Кльоц О. М. Знахідки *Euonymus nana* Vieb. на Поділлі (Хмельницька область). – Укр. бот. журн. – 1984. – Т. 41 – № 4. – С. 69–71.
2. Ковальчук С. І., Любінська Л. Г. Нове місцезнаходження *Lunaria rediviva* L. на Україні. – Укр. бот. журн. – 1988 – Т. 45. – № 5. – С. 91–92.
3. Кузнецова Т. О. Флора і рослинність Поділля як пам'ятка природи: матер. про охорону природи на Україні. – К. : Вид-во АНУРСР. – 1958. – Вип. 1. – С. 55–62.
4. Татаринов К. А. Пещеры Подолии, их фауна и охрана / Бюл. МОИП, отдел геолог. – 1962 – Вып. 6.